УДК 378.018.43

Мороз Світлана Анатоліївна
кандидат наук з державного управління,
старша наукова співробітниця навчально-науково-виробничого центру
Національний університет цивільного захисту України, м. Харків, Україна
ORCID ID 0000-0002-2696-1278
ra_ekma@yahoo.com

Мороз Володимир Михайлович
доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна
ORCID ID 0000-0003-0796-5035
moroz32@rambler.ru

ДИСТАНЦІЙНА ФОРМА НАВЧАННЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: АНАЛІЗ ДУМКИ СТУДЕНТІВ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. У статті висвітлено результати опитування студентів вітчизняних закладів вищої освіти щодо проблематики якості та перспектив розвитку дистанційної форми навчання, а також ефективності її використання на різних рівнях вищої освіти. Опитування студентів було проведено в 2019 році в межах авторського проєкту «Оцінка якості вищої освіти». Окремі наукові результати реалізації цього проєкту були висвітлені в межах інших публікацій авторів, а отже, презентовані в межах цієї статті висновки повинні сприйматись через призму змісту раніше оприлюднених статей. Опрацьовані за результатами опитування здобувачів вищої освіти висновки були сформульовані на підставі узагальнення думки опитаних під час експертних інтерв'ю респондентів та аналізу відповідей студентів на питання анкети «Відношення до дистанційної освіти та оцінювання її якості». В анкетуванні взяди участь 544 респонденти з Харківської, Полтавської, Сумської, а також підконтрольних Україні частин Донецької та Луганської областей. Фокус наукової уваги дослідників було зосереджено на з'ясуванні та аналізі думки студентів щодо: здатності дистанційної форми освіти в майбутньому випередити традиційні форми навчання за рівнем своєї популярності серед студентів; ефективності використання дистанційної форми навчання на різних рівнях вищої освіти, а також у системах підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів; перспектив використання дистанційної форми освіти на рівні самостійного інструменту здобуття фаху в системі підготовки фахівців з вищою освітою; наявності у студентів або у знайомих їм осіб досвіду використання дистанційної форми навчання для здобуття професійного фаху. Отримані за результатами аналізу відповідей студентів узагальнення дозволили сформулювати висновки щодо шляхів вдосконалення державної політики у галузі вищої освіти за напрямом підвищення рівнів популярності дистанційної форми навчання в якості одного з самостійних інструментів здобуття фаху та ефективності використання інформаційно-комунікативних технологій у системі підготовки конкурентоспроможних фахівців.

Ключові слова: дистанційна освіта; інформаційно-комунікаційні технології; якість вищої освіти; опитування студентів; державна політика у сфері вищої освіти.

1. ВСТУП

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Історія людського розвитку переконливо свідчить про неабияку роль глобальних викликів у трансформації всіх без винятку підсистем суспільства. Свого часу, поява нових засобів ведення бойових дій (наприклад, конструювання катапульт, винахід пороху, розробка зброї масового

© С. А. Мороз, В. М. Мороз, 2021.

ураження тощо), засобів виробництва (наприклад, удосконалення знарядь праці, винахід парового двигуна та конструювання машин, автоматизація виробничих процесів та роботизація виробництва тощо), поява інформаційних технологій (алгоритмізація діяльності та програмування вирішення суспільно-політичних та соціально-економічних завдань тощо), винахід штучного інтелекту (оцифрування будь-якої інформації та діяльності тощо) стало своєрідною відповіддю суспільства на необхідність підвищення ефективності своєї діяльності. Кожний глобальний виклик, незалежно від часу та потужності свого прояву, ставав причиною трансформаційних перетворень в економіці, політиці та соціумі. Розвиток суспільства, а відповідно і його основних підсистем, є результатом своєрідного протистояння людства глобальним викликам та його діяльності з мінімізації актуалізованих глобальними змінами ризиків.

Незважаючи на існування достатньо усталеної системи ідентифікованих та достатньо вивчених суспільством глобальних викликів, її зміст, а відповідно і структура, не є статичними. Наприклад, визначена свого часу В.Р. Сіденком ієрархія глобальних ризиків (швидке наростання екологічної кризи; дефіцит традиційних природних ресурсів; посилення демографічного дисбалансу (зростання частки літніх людей); наростання проблем з продовольчим забезпеченням поширення ризиків для здоров'я (забруднення довкілля, мутація небезпечних вірусів та збудників небезпечних захворювань); істотне зростання соціальної нерівності у світі; поширення транскордонної злочинності; деформації структур ринків та криза ефективності капіталовкладень; криза глобального економічного управління; криза світового геополітичного устрою однополярного світу; глобальна культурна криза) [1, с. 9-10], особливо в контексті останніх подій зі стрімким та майже неконтрольованим поширенням коронавірусної інфекції COVID-19 у світі потребує певної корекції. Результатом такої корекції стає зміна значущості для суспільства окремих з вище наведених викликів, а саме тих, які пов'язані з «поширенням ризиків для здоров'я … мутацією небезпечних вірусів». Актуалізація саме цього виклику, з одного боку, змінила структуру та рівень значущості інших глобальних викликів, а з іншого – обумовила необхідність трансформації майже всіх підсистем суспільства як на локальному, так і на глобальному рівнях. Загострення ризиків поширення коронавірусної інфекції COVID-19 стало причиною відчутного зменшення обсягів виробництва і перемішання ресурсів, товарів та послуг на глобальному ринку (локалізація ринків виробництва та збуту продукції) – зменшення обсягів виробництва та споживання товарів і послуг; фізичного переміщення людських ресурсів – запровадження обмеження прав людини на вільне переміщення; зростання трудового потенціалу соціальних об'єктів (людини, організації, держави, суспільства) – зупинка підприємств та переведення деяких з різновидів діяльності у віртуальний простір тощо. Можливість протистояння цим викликам, так само як і здатність суб'єктів управління мінімізувати можливість актуалізації пов'язаних з цими викликами ризиків, залежить від готовності системи управління, так само як і об'єктів управління, до функціонування в нових умовах. Беручи до уваги вище наведене можемо стверджувати про те, що виклик, пов'язаний з поширенням COVID-19, може бути розглянутий на рівні однієї з детермінант розвитку як суспільства в цілому, так і його основних підсистем.

Система управління вищою освітою як одна із складових народногосподарського комплексу та детермінанта суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-духовного розвитку суспільства не лише не може розглядатись поза межами процесів та процедур протистояння людства глобальним викликам, а й повинна сприйматись на рівні одного з механізмів попередження виникнення спричинених ними негативних наслідків. Слід звернути увагу на той факт, що система вищої освіти

була визначена державою на рівні одного з перших об'єктів впливу в контексті реалізації програми заходів із запобігання поширення на території України COVID-19. Ґрунтуючись на рішенні Постійної комісії з питань техногенно екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій «Про додаткові заходи запобігання поширенню нової коронавірусної інфекції (COVID 19)» від 11.03.2020 щодо призупинення освітнього процесу у вищих навчальних закладах (до речі, рішення про необхідність призупинення освітнього процесу було ухвалено Комісією під першим номером, що вже само пособі свідчить про місце та роль системи освіти в протистоянні відповідному виклику) Кабінет Міністрів України Постановою № 211 від 11.03.2020 «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19» заборонив «відвідування закладів освіти її здобувачами» на час дії карантину [2]. Слід взяти до уваги, що призупинення освітнього процесу та заборона відвідування закладів освіти не стали підставою для призупинення функціонування ЗВО, а лише вплинули на пріоритетність використання форм реалізації освітніх програм. Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 406 від 16.03.2020 «Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19» виконання освітніх програм на період карантину повинно бути забезпечено «шляхом організації освітнього процесу із використанням технологій дистанційного навчання, що не передбачає відвідування закладів освіти її здобувачами» [3]. Виконання цього Наказу передбачає використання дистанційної форми навчання на рівні основної форми прийому / передачі знань у межах освітньої комунікації між суб'єктами та об'єктами навчального процесу, а отже, питання її змісту, структури та механізмів реалізації набувають неабиякої значущості як для забезпечення якісного виконання покладених на систему вищої освіти функцій, так і для безпосереднього розвитку трудового потенціалу майбутніх фахівців. Розглядаючи зв'язок між карантинними заходами МОН України, а саме регламентування дистанційної форми навчання в якості єдиного з доступних до використання інструментів навчальної комунікації, та ідентифікуючи коронавірус COVID-19 на рівні одного з глобальних сучасних викликів, слід звернути увагу на той факт, що свого часу В.Г. Кремень визначив існування причинно-наслідкової залежності між розвитком дистанційної освіти та пошуком суспільством ефективних механізмів протистояння глобальним викликами. На думку вченого, дистанційна форма освіти є своєрідною відповіддю освітніх систем на «об'єктивні тенденції глобалізації світу, підвищення динаміки його соціально-економічного розвитку», а також реакцією на «бурхливий розвиток інформаційних і телекомунікаційних технологій, необхідність їх застосування в освітній практиці як засобу навчання та предмета вивчення» [4, с. 186].

Заради справедливості слід визнати, що проблематика використання технологій дистанційного навчання перебувала у фокусі уваги вчених та суб'єктів управління розвитком системи вищої освіти ще задовго до часу актуалізації виклику, пов'язаного з розповсюдженням коронавірусу COVID-19. Наприклад, дистанційна освіта була визначена на рівні однієї з актуальних проблем у межах Пріоритетних напрямів (тематики) наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок Національної академії педагогічних наук України на 2018–2022 рр. [5]. З огляду на свою значущість для розвитку освіти питання використання технологій дистанційного навчання стали предметом постійної уваги Інституту інформаційних технологій і засобів навчання Національної академії педагогічних наук України. Цікавою, з огляду на згадані нами вище глобальні виклики, є думка директора цього інституту В.Ю. Бикова щодо місця і ролі інформаційно-комунікаційних технологій в інформатизації освіти та можливості їх сприйняття через призму викликів XXI сторіччя. На думку вченого, так звані нові методи і форм навчання (електронне навчання, мобільне навчання, застосування в освіті хмарних технологій, масових відкритих освітніх курсів

тощо) повинні розглядатись на рівні обов'язкових елементів національної системи освіти України [6]. Крім того, слід звернути увагу, що питання діджиталізації (цифровізації) освіти та розвитку цифрової освітньої екосистеми були визначені Міністерством освіти і науки України на рівні пріоритетних до вирішення у 2019 році. Під діджиталізацією (цифровізацією) освіти автори статті розуміють становлення та подальший розвиток (саморозвиток) такої парадигми взаємовідносин між суб'єктами та об'єктами навчальної комунікації, в основу якої покладено, з одного боку, врахування в освітньому процесі факту існування та впливу феноменів цифрової особистості та цифрового суспільства, а з іншого – визнання всіма без винятку учасниками освітнього процесу об'єктивності змін так званого аналогового світу на користь цифрової реальності його існування.

Беручи до уваги вищенаведене, можемо констатувати той факт, що проблематика дистанційної освіти є актуальною та практично значущою не лише в контексті можливостей е-дистанційного навчання в забезпеченні підготовки конкурентоспроможних фахівців, а й з огляду на його потенціал у межах системи протистояння держави та суспільства глобальним викликам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спираються автори. Питання дистанційної освіти не є принципово новим напрямом в організації наукових пошуків. Питання діджиталізації освіти та використання дистанційної форми в навчальному процесі були предметом наукової уваги В.Ю. Бикова, О.О. Гриценчук, Ю.О. Жука (проведено аналіз використання дистанційної форми навчання в університетах Європи, а також визначено перспективи використання їх досвіду в ЗВО України) [7], А.М. Гуржія, Р.С. Гуревича, М.Е. Кадемії, В.О. Уманця (визначено місце та роль інформаційно-комунікаційних технологій у системі професійно-технічної освіти) [8], Л.В. Кравцової, Т.В. Зайцевої , Н.Г. Камінської (висвітлено результати створення та використання платформи дистанційної освіти) [9], В.М. Кухаренка, С.М. Березенської, К.Л. Бугайчука, Н.Ю. Олійник, О.В. Рибалко, Н.Г. Сиротенко, А.Л. Столяревської (розглянуто потенціали дистанційної освіти через призму змішаного навчання та надано рекомендації щодо умов її ефективного використання) [10], О.Г. Романовського, О.В. Квасник, В.М. Мороза, Н.В. Підбуцької, С.М. Резник, В.В. Шаполової та А.І. Черкашина (проведено аналіз сили прояву окремих детермінант розвитку дистанційної освіти, а також визначено її основні переваги та недоліки) [11], Л.А. Штефан, О.П. Борзенко (розглянуто особливості організації дистанційного навчання студентської молоді у ЗВО Канади та обґрунтовано напрями використання канадського досвіду е-навчання в системі вищої освіти України) [12] та інших дослідників.

Серед останніх наукових досліджень зарубіжних учених слід звернути увагу на ті з них, які були підготовлені: С. Аштари (S. Ashtari) – розглянуто переваги та недоліки використання хмарних технологій у межах навчального процесу [13]; Г. Булменом (George Bulman) та Р. Фаірлієм (Robert W. Fairlie) – розглянуто особливості впливу інформаційних технологій на результати освітньої діяльності) [14]; К. Інглунд (C. Englund), А. Олофссоном (A. Olofsson) та Л. Прайс (L. Price) – визначено умови ефективного використання інформаційних технологій у системі дистанційної освіти [15]; Б. Крісп (B. Crisp) – розглянуто еволюцію становлення та розвитку дистанційної освіти, а також проведено аналіз відповідей студентів щодо якості знань, отриманих у дистанційній формі [16]; М. Сімонсоном (M. Simonson) та С. Звацек (S. Zvacek) – визначено умови ефективного використання дистанційної освіти, а також розглянуто теоретичні аспекти розбудови дистанційного курсу [17] та іншими вченими.

Результати проведеного аналізу наукової літератури щодо проблематики змісту дистанційної освіти та механізмів її використання в навчальному процесі свідчать про достатній рівень наукового опрацювання відповідної проблематики. Достатньо цікавим у контексті порівняння обраної для аналізу проблематики, наприклад, з іншими напрямами прояву педагогічної наукової думки виявився факт домінування в її межах тих наукових пошуків, які безпосередньо пов'язані з практикою прояву досліджуваного об'єкту. Така практично орієнтована спрямованість наукових досліджень обумовлена тим, що, з одного боку, дистанційне навчання є перш за все технологією (сукупністю технологій), що само по собі свідчить про неможливість розгляду відповідної проблематики поза межами практичної складової відповідного феномену (зміст дефініції «технологія» зазвичай тлумачиться через призму його процесуально-описових або процесуально-дієвих проявів та розкривається за допомогою суто діяльнісних за своєю суттю категорій, наприклад, способи, інструменти, прийоми, методи, алгоритми тощо), а з іншого – дистанційне навчання є механізмом трансферу (переміщення) інформації, який також має праксеалогічну природу свого походження (продукт людської діяльності). Крім того, слід констатувати той факт, що західні наукові школи поступово втрачають лідерство, а з ним і свою конкурентоспроможність, у дослідженнях проблематики дистанційної освіти порівняно з новими східноєвропейськими та південноазіатськими науковими школами. Поступова криза західної наукової думки у дослідженні питань е-навчання обумовлена неабияким зростанням динаміки розвитку ІТ-технологій у країнах з так званою перехідною економікою (наприклад, за дослідженнями фахівців Всесвітньої організації інтелектуальної власності показники країн з перехідною економікою у межах рейтингу Global Innovation Index мають стійку тенденцію до покращення).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Незважаючи на достатній рівень наукової уваги до проблематики дистанційної освіти з боку дослідників, окремі її питання не лише все ще залишаються відкритими для подальших наукових пошуків, а й з огляду на актуалізацію деяких з вищеназваних глобальних викликів потребують на своє опрацювання. Наприклад, переважна більшість вчених, предметом наукових досліджень яких є проблематика дистанційної освіти, зосереджуючись на аналізі умов ефективності використання е-навчання (методологія розбудови змісту дистанційних курсів та методика їх викладання; особливості використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у навчальній комунікації тощо), залишають питання сприйняття студентами потенціалів дистанційної форми у формуванні якісних характеристик їх трудового потенціалу без належної уваги. Нерівномірність перерозподілу наукової уваги за напрямами проблематики дистанційної освіти стає причиною виникнення певних диспропорцій у дослідженні сутності відповідного феномену, що, своєю чергою, обумовлює втрату цілісності його сприйняття вченими, а інколи й викривлення його змісту. Крім того, поза фокусом наукової уваги дослідників залишилась проблематика діалектики єдності та протиріч дистанційної освіти та її якості. Питання взаємозв'язків між дистанційною формою здобуття вищої освіти та якістю отриманих з її допомогою знань, незважаючи на свою неабияку значущість для забезпечення ефективності використання ІКТ у навчанні, все ще залишається відкритим для подальших наукових пошуків. Безумовно, вирішення цих питань, з огляду на їх складність та багатогранність прояву, не може бути здійснено в межах окремої публікації, адже отримані за цим напрямом наукової роботи результати мають, з одного боку, занадто широкий контекст наукового сприйняття обраної проблематики (у науковій публікації зазвичай презентуються погляди автора з визначених «вузьких

питань або результати обмежених досліджень» [18, с. 35]), а з іншого – значний за своїм розміром обсяг.

Беручи до уваги ці об'єктивні обмеження, авторами публікації було прийнято рішення зосередить на висвітленні лише окремих з вищенаведених питань, а саме тих із них, які безпосередньо пов'язані із з'ясуванням думки студентів закладів вищої освіти (ЗВО) щодо потенціалів дистанційної форми навчання у забезпеченні якості вищої освіти.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). За результатами аналізу опитування студентів вітчизняних закладів вищої освіти щодо ефективності та перспектив використання дистанційної форми навчання в системі вищої освіти України визначити напрями вдосконалення змісту державної політики щодо популяризації і використання е-навчання в системі підготовки конкурентоспроможних фахівців. Для досягнення поставленої мети було передбачено вирішення таких основних завдань:

– визначити фокус наукової уваги вчених у межах існуючих напрямів досліджень проблематики дистанційної освіти та з'ясувати рівень наукового опрацювання питання залучення студентів до оцінювання процесу та результатів е-навчання в межах вітчизняної практики реалізації навчальних програм;

– сформулювати питання анкети опитування студентів щодо предмету наукової уваги та з'ясувати рівень розуміння їх змісту потенційними респондентами під час експертних інтерв'ю зі студентами закладів вищої освіти;

– залучити до проведення опитування на рівні безпосередніх організаторів анкетування найбільш зацікавлених в участі в науковій роботі студентів та забезпечити відповідальне виконання ними взятих на себе зобов'язань щодо якості процедури збору та використання первинної інформації;

– провести аналіз відповідей респондентів за такими напрямами наукової уваги: здатність дистанційної форми здобуття фаху, з часом, підвищити рівень своєї популярності серед абітурієнтів; ефективність використання дистанційної форми навчання на кожному з рівнів вищої освіти, а також у системі підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів; ефективність використання е-навчання на рівні самостійної форми навчання в системі підготовки фахівців з вищою освітою; зацікавленість об'єктів навчальної комунікації у використанні інструментарію дистанційної форми навчання для здобуття професійного фаху;

– сформулювати узагальнення та висновки щодо напрямів удосконалення змісту та практики використання механізмів популяризації е-навчання в системі підготовки конкурентоспроможних фахівців.

2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

У якості теоретико-методологічного підґрунтя для дослідження визначеної на рівні предмету наукової уваги проблематики було обрано результати досліджень державних установ та неурядових інститутів з проблематики дистанційної освіти, а також роботи вітчизняних та зарубіжних учених з питань е-навчання, а саме:

– результати метааналізу (meta-analysis) Департаменту освіти США щодо порівняння ефективності використання ІКТ на рівні самостійного механізму прийому / передачі знань (наприклад, у межах дистанційної форми навчання) та на рівні допоміжного інструменту (наприклад, у межах так званого змішаного (гібрідного) навчання), а також висновок установи про максимізацію ефекту від дистанційної освіти за умови її поєднання з очною (денною, вечірньою) формою здобуття освіти [19] (у цьому випадку під змішаним або гібрідним навчанням розуміють такий різновид навчальної комунікації, у межах якого представник суб'єкту освітньої діяльності

(викладач) використовує різні механізми (методи, інструменти тощо) організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності для реалізації освітньої програми. Прикладом використання викладачем так званого змішаного або гібридного навчання може бути поєднання так званих традиційних методів і форм організації навчальної діяльності (аудиторна робота під керівництвом викладача; аудиторна самостійна робота; позааудиторна самостійна робота тощо) з інструментами е-навчання (онлайн та офлайн комунікації між учасниками навчально-пізнавальної діяльності);

– результати наукових досліджень В.М. Бабаєва та В.П. Садкового щодо можливості використання студентів на рівні експертів з якості освітньої діяльності ЗВО та висновок авторського колективу про потенціали онлайн опитування студентів у системі забезпечення якості вищої освіти [20];

– результати наукових пошуків Дж. Гюнтера (J. Guenther) щодо механізмів використання дистанційної форми навчання та забезпечення якості освіти та висновок ученого про обмеженість е-навчання у задоволенні потреб (запитів) зацікавлених в отриманні освітньої послуги осіб [21].

Змістовне спрямування цієї публікації було обумовлено як актуальністю обраного напряму наукового пошуку (обґрунтовано вище), так й завданнями авторського позаґрантового проєкту «Оцінка якості вищої освіти». Програма реалізації проєкту передбачала організацію опитування респондентів за такими напрямами: перший напрям – «Оцінка якості вищої освіти» (у якості респондентів виступили студенти ЗВО та працедавці); другий напрям – «Відношення до дистанційної освіти та оцінювання її якості» (у якості респондентів виступили студенти ЗВО та працедавці). Особливістю цього проєкту є факт залучення до опитування студентів з Латвії та Китаю. Вибір студентів саме цих країн у якості респондентів було обґрунтовано в межах наших попередніх публікацій [22, 23]. Ці результати за першим напрямом проєкту, у частині аналізу відповідей студентів з України, Латвії та Китаю, висвітлені в науковій періодиці в повному обсязі. У межах цієї публікації ми зосередились на аналізі думки студентів українських ЗВО щодо дистанційної освіти та її якості за деякими з питань опрацьованої у взаємодії із зарубіжними партнерами анкеті. Завдання щодо організації опитування латвійських та китайських студентів стосовно потенціалу дистанційної форми навчання визначені авторами проєкту на рівні перспективних до виконання.

Для досягнення цілей статті було використано: метод експертного опитування у вигляді інтерв'ювання деяких представників фокус-групи (випадкова вибірка) – для формування аргументної бази теоретичних припущень щодо можливості забезпечення достатнього рівня якості надання освітніх послуг в системі вищої освіти при дистанційній формі навчання, а також для з'ясування рівня розуміння змісту анкети потенційними респондентами (у якості інтерв'юерів виступили автори цієї публікації, що з огляду на значний досвід у використанні відповідного методу наукового пізнання, мінімізувало ризики помилкової інтерпретації результатів експертного опитування); метод експертного опитування у вигляді анкетування – для з'ясування думки респондентів щодо предмету експертної уваги (до роботи в якості організаторів анкетування, крім авторів цієї публікації, були залучені найбільш умотивовані до участі в науково-дослідній роботі студенти магістерської освітньої програми «Публічне управління та адміністрування» Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», що, з одного боку, дозволило збільшити коло охоплених анкетуванням респондентів, а з іншого – сприяло набуттю студентами практичного досвіду у зборі та первинній обробці інформації щодо об'єкту безпосередньої уваги); системно-аналітичний та інформаційно-аналітичний методи – для узагальнення результатів наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, а також для обробки отриманої за результатами опитування (експертного інтерв'ю та анкетування)

інформації; метод формалізації – для виявлення та описання (відображення) результатів мислення респондентів щодо предмету безпосередньої уваги, а також для узагальнення отриманої інформації у структурованому вигляді.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

На виконання плану заходів другого етапу авторського проєкту «Оцінка якості вищої освіти» у взаємодії з зарубіжними партнерами було розроблено анкету «Відношення до дистанційної освіти та оцінювання її якості», яка містила 12 запитань. Зміст анкети, як і деякі опрацьовані результати аналізу відповідей респондентів, був оприлюднений раніше [11], а отже, вважаємо за можливе залишити ці питання без додаткової уваги.

При формулюванні питань анкети враховані методичні поради Т.О. Лукіної щодо особливостей складання структури та змісту анкет для моніторингових досліджень освітніх проблем [24], а також рекомендації С. Садмана (S. Sudman), Н. Бредберна (N. Bradburn**)** та Н. Шварца (N. Schwarz) щодо особливостей використання методу опитування [25]. Кожне із запропонованих до уваги респондентів питань, як і варіанти відповідей на них, були обговорені під час декількох серій експертних інтерв'ю з потенційними респондентами. Результатом аналізу отриманої під час експертного інтерв'ю інформації стало не лише уточнення деяких з формулювань анкети (вище ми звертали увагу на цей факт), а також визначення тих з питань, які, на думку експертів, є найбільш актуальними в контексті фокусу уваги дослідження. Отже, при складанні анкети були враховані їх. В опитуванні взяли участь 544 особи віком від 18 до 35 років. Переважна більшість респондентів була представлена студентами ЗВО з Харківської, Полтавської, Сумської, а також підконтрольних Україні частин Донецької та Луганської областей. Незважаючи на зусилля організаторів дослідження щодо досягнення розуміння респондентами змісту анкети 17 з повернутих анкет були заповнені некоректно, а отже, нижче наведені результати були отримані за результатами аналізу 527 анкет.

З огляду на обраний нами предмет наукового дослідження, вважаємо за доцільне обмежити коло аналізу лише тими питаннями анкети, які пов'язані із з'ясуванням думки респондентів щодо: 1) перспектив дистанційної освіти в майбутньому стати більш популярною серед абітурієнтів для отримання фаху; 2) ефективності використання дистанційної форми навчання на кожному з рівнів вищої освіти, а також у системі підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів з нефахової проблематики; 3) перспектив використання е-навчання на рівні самостійної форми роботи в системі підготовки фахівців з вищою освітою; 4) наявності у респондентів або в їх знайомих досвіду використання дистанційної форми навчання для здобуття професійного фаху.

Результати аналізу відповідей респондентів за першим напрямом нашої наукової уваги подано на рисунку 1.

За результатами аналізу відповідей респондентів щодо перспектив дистанційної форми навчання з часом стати більш популярною серед абітурієнтів для отримання фаху можемо сформулювати такі основні узагальнення.

По-перше, переважна більшість респондентів (66%) вважає що дистанційна форма навчання з часом зможе не лише конкурувати з традиційними формами прийому / передачі знань, а й стати більш популярним серед здобувачів вищої освіти механізмом отримання фаху. Частина респондентів, підтримуючи цю позицію, погодилась з твердженням про те, що дистанційна форма отримання фаху (спеціальності) може стати більш популярною за традиційну форму навчання за умови її використання лише за

обмеженим колом спеціальностей. Частка осіб, які підтримали таку думку, у межах загальної сукупності є незначною (26%, що є найменшим результатом), хоча під час проведення експертних інтерв'ю більша частина експертів висловлювалась на підтримку саме цього варіанту відповіді. Така розбіжність між думкою експертів та респондентами може бути прояснена через призму концептуальних принципів школи людських стосунків теорії менеджменту (науки управління). Свого часу Е. Мейо звернув увагу на зміну поведінки осіб, залучених до участі в експерименті, а саме – відібрані до експериментальної групи особи намагаються поводитися показово правильно. У межах наукової думки така зміна поведінки особи отримала назву готорнського (хоторнського) ефекту. Іншими словами, опитані під час інтерв'ю студенти, відчуваючи свою «обраність», прагнули бути більш відповідальними та виваженими у формулюванні своєї думки щодо предмету безпосередньої уваги.

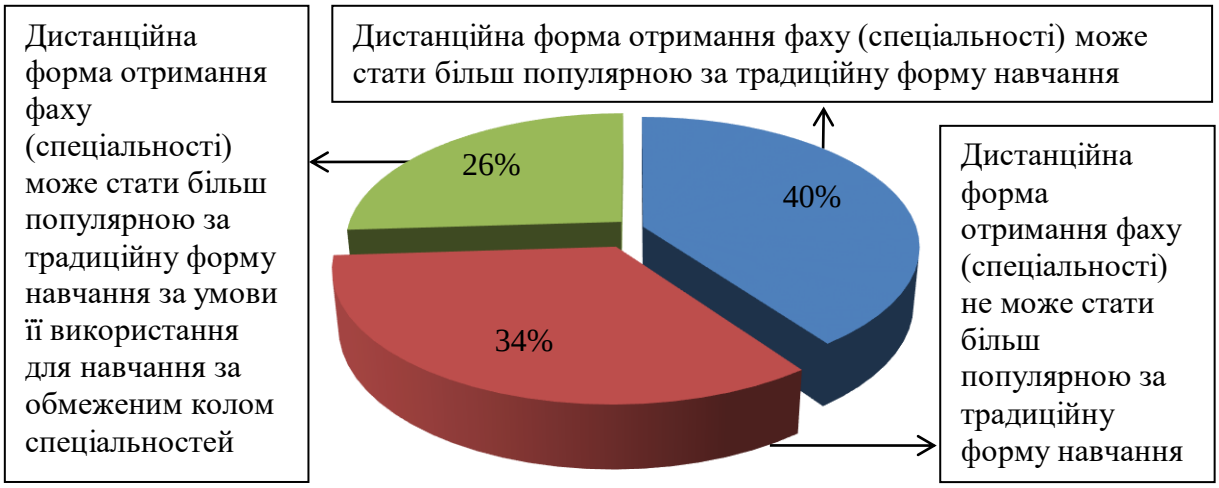

Рис. 1. Потенціали дистанційної освіти стати більш популярною серед абітурієнтів для отримання фаху за умови її порівняння з традиційними формами навчання

По-друге, третина з опитаних (34%) переконані у тому, що дистанційна форма отримання фаху (спеціальності) не має потенціалів для конкурування з традиційними формами навчання. За своїм значенням цей показник є достатньо відчутним та таким, який свідчить про існування певної недовіри студентів до здатності е-навчання забезпечити розвиток їх якісних характеристик трудового потенціалу. Швидше за все, такий рівень недовіри обумовлений, з одного боку, актуалізацією недоліків дистанційної форми навчання, а з іншого – відсутністю позитивного досвіду в отриманні фаху (спеціальності) за її допомогою. Слід звернути увагу, що акцент уваги в питанні анкети було зроблено саме на здатності дистанційної форми позиціонувати на рівні повноцінної альтернативи до традиційних форм навчання, а не в якості допоміжного механізму в навчальній комунікації.

Беручи до уваги вищенаведене, можемо стверджувати про готовність студентів сприйняти дистанційну форму навчання на рівні основної форми здобуття фаху (спеціальності). Існуюча недовіра до якості е-навчання може бути подолана за результатами успішного опанування здобувачами вищої освіти окремих навчальних дисциплін у межах освітньої програми, яка реалізується через механізми традиційних форм навчання.

Результати аналізу відповідей респондентів за другим напрямом нашої наукової уваги подано на рисунку 2.

За результатами аналізу відповідей респондентів щодо очікуваної ефективності від використання дистанційної форми навчання на рівнях вищої освіти, а також в

системі підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів з не фахової проблематики можемо сформулювати такі основні узагальнення.

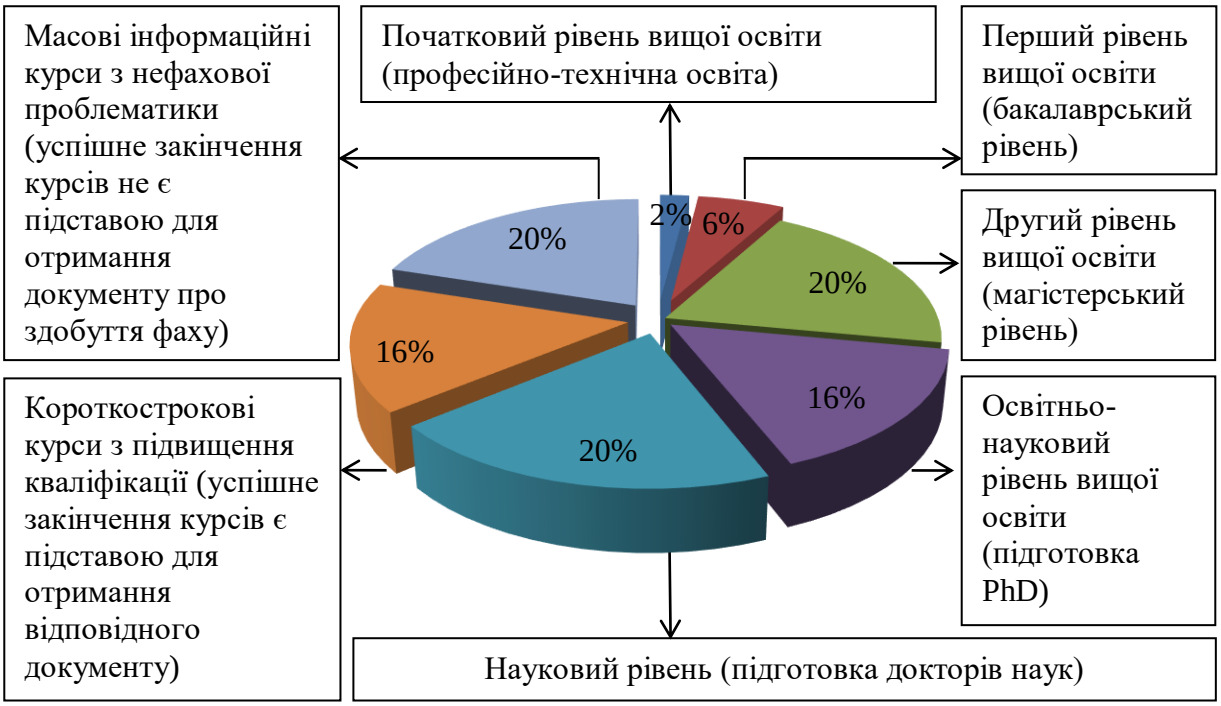

Рис. 2. Ефективність використання дистанційної форми навчання за рівнями вищої освіти, а також у системі підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів

По-перше, на думку респондентів, дистанційна форма є найбільш ефективною для використання у межах систем підготовки магістрів та докторів наук, а також у системі масових інформаційних курсів. Такий результат є достатньо цікавим як з огляду на рівні вищої освіти (респонденти не оцінили ефективність дистанційної освіти в межах початкового та першого рівнів вищої освіти і в межах системи підготовки докторів філософії, на максимальному рівні), так і в контексті однакових значень ефективності для кожного з рівнів (по 20% для кожного із згаданих рівнів). Пояснення такого вибору респондентами може бути здійснено через призми: причинно-наслідкових зв'язків між рівнями вищої освіти; обсягів та значущості практичних занять для отримання фаху; особливостей стадій соціалізації особистості. Наприклад, особи, які отримують спеціальність у межах початкового та першого рівнів вищої освіти, як правило, мають відносно молодий вік та не є остаточно сформованими особистостями. На цьому етапі своєї соціалізації людина потребує безпосередньої та щоденної участі педагогів (вихователів, майстрів, викладачів) у корегуванні поведінки учня / студента. Забезпечити таку (безпосередню) участь педагогів у формуванні особистості учня / студента в системі дистанційної освіти майже неможливо. Крім того, слід звернути увагу, що на початковому та першому рівнях вищої освіти отримання практичних навичок за фахом є однією з детермінант мотивації учня / студента до навчання. Потенціали дистанційної освіти є достатньо обмеженими у формуванні практичних навичок за фахом, а отже, порівняно низька оцінка ефективності е-навчання на цих рівнях вищої освіти респондентами є цілком обумовленою. Вищепрезентовані вподобання респондентів можуть також бути пояснені через призму актуальності виконання суб'єктом управління освітньою діяльністю функції контролю за об'єктом навчальної комунікації. Наприклад, на початковому та першому рівнях вищої освіти, як й на рівні підготовки докторів філософії, контроль за діяльністю учня / студента /

аспіранта (ад'юнкта) має неабияку значущість. На магістерському та науковому рівнях вищої освіти функція контролю поступається за своєю силою впливу на об'єкт управління функції самоконтролю. Тут ми змушені повернутись до вище сформульованої тези про можливість використання причинно-наслідкових зв'язків між рівнями вищої освіти для пояснення вибору респондентів. Рівень магістратури є завершальним (фінальним) для отримання освіти в межах початкового та першого рівнів вищої освіти. Схожа ситуація з науковим рівнем, який також є завершальним у системі підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. На тих рівнях вищої освіти, які є завершальними (фінальними) у межах повного циклу підготовки фахівців, респонденти визначають потенціали дистанційної форми навчання на максимальному рівні. Іншими словами, дистанційна форма навчання, на думку респондентів, є більш ефективною на завершальному етапі підготовки фахівців, тобто на етапі. коли об'єктом навчальної комунікації є цілком сформована особистість з усталеною системою ціннісних орієнтирів (загальнолюдських та професійних) та мотиваційних утворень.

По-друге, використання дистанційної форми навчання поза системою вищої освіти, попри всі очікування організаторів дослідження, не було оцінено респондентами на достатньо високому рівні. Наприклад, сумарна значущість (ефект) за групами «короткострокові курси з підвищення кваліфікації» та «масові інформаційні курси з нефахової проблематики» склала 36% (16% та 20% відповідно). Такий результат може бути пояснений через призму недовіри представників суспільства (у нашому випадку респондентів) до суб'єктів навчального процесу в межах відповідних навчальних курсів. Під час експертного інтерв'ю було з'ясовано, що переважна більшість експертів ідентифікує «короткострокові курси» та «масові інформаційні курси» з непрофільними до освітньої діяльності організаціями. Виникає ситуація, за якою респонденти сприймають навчання на відповідних «курсах» не як основний поза межами університетської освіти механізм підвищення якісних характеристик свого трудового потенціалу, а як джерело задоволення інтересу. Разом з тим, ми змушені констатувати той факт, що більш ніж третина респондентів (36%) визначили максимальний ефект від дистанційної форми навчання саме в межах поза університетської освіти.

З огляду на вищенаведене можемо констатувати факт готовності здобувачів вищої освіти прийняти дистанційну форму отримання фаху на рівні основного механізму формування якісних характеристик трудового потенціалу в межах системи підготовки магістрів, докторів наук, а також у системі масових інформаційних курсів.

Результати аналізу відповідей респондентів за третім напрямом нашої наукової уваги подано на рисунку 3.

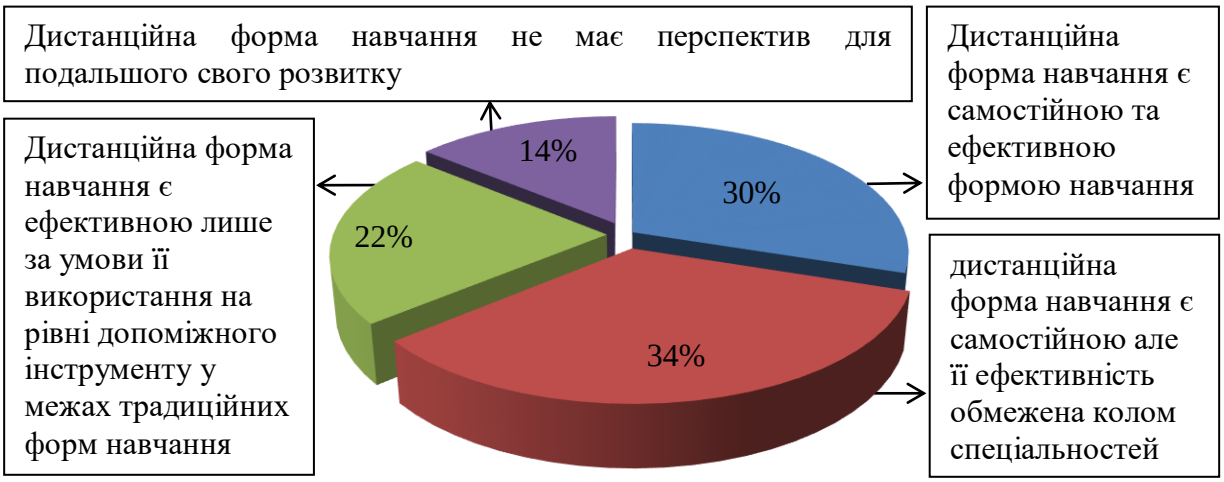

Рис. 3. Перспективи використання е-навчання на рівні самостійної форми в системі підготовки фахівців з вищою освітою

За результатами аналізу відповідей респондентів щодо оцінювання перспектив використання е-навчання на рівні самостійної форми в системі підготовки фахівців з вищою освітою можемо сформулювати такі основні узагальнення.

По-перше, переважна більшість респондентів переконана в тому що дистанційна форма освіти має потужний потенціал для свого розвитку (лише 14% студентів обрали той варіант відповіді, який заперечує таку перспективу). Найбільша частка респондентів (34%) переконані в тому, що «дистанційна форма навчання є самостійною але її ефективність обмежена колом спеціальностей». Такий результат не став несподіванкою для організаторів опитування, адже «для надання якісних освітніх послуг, впроваджуючи дистанційну форму навчання, необхідно враховувати специфіку навчального закладу, спеціальності, напрямку» [26, с. 30]. Заслуговує на увагу той факт, що 30% опитаних визначили перспективи розвитку дистанційної освіти на рівні цілком самостійної та ефективної форми навчання. Для порівняння, лише 22% визнали ефективність е-навчання, але за умови його використання на рівні допоміжного інструменту в межах традиційних форм освіти.

По-друге, збільшуючи масштаб розгляду проблематики перспектив використання е-навчання на рівні самостійної форми в системі підготовки фахівців з вищою освітою, вважаємо за можливе визначити дві умовні групи респондентів, а саме: тих, хто всебічно підтримує ідею використання дистанційної форми навчання або прихильно ставиться до неї, та тих, хто скептично або достатньо насторожено ставиться до перспектив використання потенціалів дистанційної освіти. За умови прийняття такого поділу, частка виборів першої групи дорівнює 64%, а частка другої групи становить лише 36%. Іншими словами, прихильників ідеї дистанційної освіти майже в два рази більше ніж тих, хто ставиться до неї скептично. Такий результат цілком відповідає світовим тенденціям розвитку е-навчання.

Беручи до уваги вищенаведене, можемо констатувати той факт, що суспільство в цілому готово до сприйняття е-навчання на рівні самостійної форми в системі підготовки фахівців з вищою освітою, а отже, використання дистанційної форми навчання в межах більшості з освітніх програм повинно стати буденною практикою ЗВО як на рівнях вищої освіти, так і на рівні курсів з підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів.

Результати аналізу відповідей респондентів за четвертим напрямом нашої наукової уваги подано на рисунку 4.

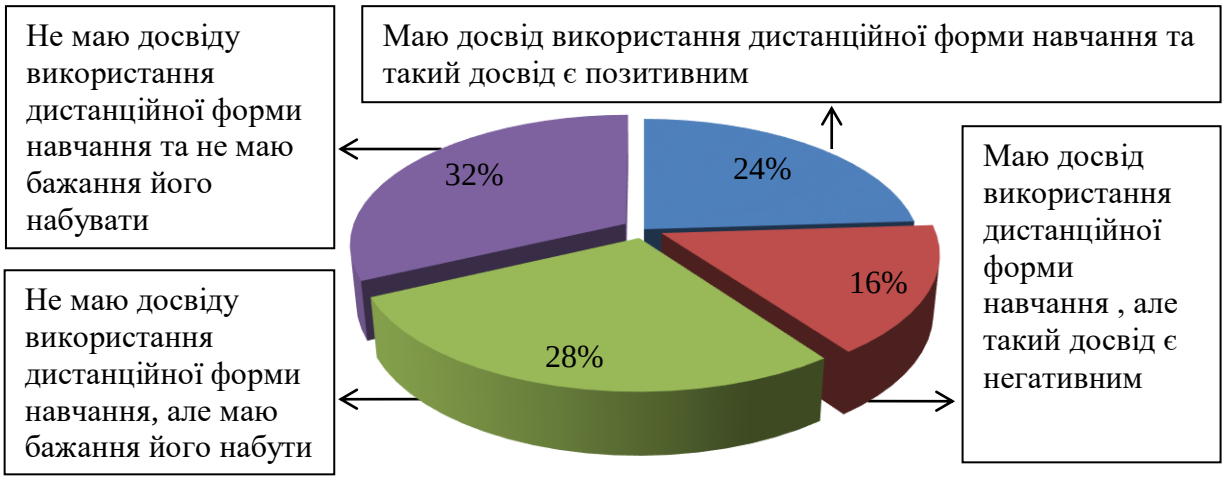

Рис. 4. Наявність досвіду використання дистанційної форми навчання для здобуття професійного фаху та його загальна оцінка

Перед початком аналізу анкет за відповідним напрямом наукової уваги вважаємо за потрібне повідомити про той факт, що опитування студентів проводилось у 2019 році, тобто до часу прийняття МОН України рішення про організацію освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання. Іншими словами на час проведення анкетування організатори дослідження не могли стверджувати про те, що кожен студент має досвід використання дистанційної форми навчання для отримання фаху. Цілком очевидно, що після закінчення дії карантинних заходів в Україні та повернення освітнього процесу до звичайних умов реалізації освітніх програм такий досвід матимуть всі без винятку студенти, але оцінювання ними досвіду використання дистанційної форми навчання вже не буде об'єктивним для визначення її ефективності. Таке зауваження пов'язане з тим, що використання ЗВО е-навчання в умовах дії карантину не є достатньо підготовленим (відсутність е-курсів та апробованих робочих програм; необізнаність суб'єктів та об'єктів навчальної комунікації щодо особливостей організації навчання з використанням дистанційної форми; відсутність технічного та програмного забезпечення тощо), а отже, оцінювання досвіду його використання студентами не завжди буде відповідати дійсності. Тут ми маємо на увазі загрозу екстраполяції оцінки досвіду використання дистанційної форми навчання в умовах дії карантинних обмежень (змушений та непідготовлений крок ЗВО до впровадження е-навчання за всіма навчальними дисциплінами) на те використання дистанційної форми, яке використовувалось ЗВО до набуття чинності Наказу МОН України № 406 від 16.03.2020 «Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19 [3]. Отже, цілком очевидно, що планове та методично і технічно забезпечене використання ЗВО дистанційної форми навчання буде суттєво відрізнятися за своєю якістю від змушеного використання ЗВО потенціалів е-навчання. На думку авторів статті, факт проведення опитування студентів до введення в дію карантинних заходів є одним з тих факторів, які позитивно позначаються на підвищенні рівня об'єктивності результатів цього дослідження.

За результатами аналізу відповідей респондентів щодо наявності у них або в їх знайомих досвіду використання дистанційної форми навчання для здобуття професійного фаху, можемо сформулювати такі основні узагальнення.

По-перше, 40% респондентів мають досвід використання дистанційної форми навчання для здобуття професійного фаху (24% – мають позитивний досвід; 16% – мають негативний досвід). Такий результат переконливо свідчить, що дистанційна форма навчання дедалі набуває все більшої популярності в системі фахового навчання. Разом з тим, слід звернути увагу на достатньо значну частку тих осіб, які залишились незадоволеними від використання потенціалів е-навчання (майже кожна третя особа). Така частка незадоволених результатами використання дистанційної форми навчання є цілком очікуваною, адже е-навчання має певні недоліки. Актуалізація таких недоліків та сила їх прояву залежить від конкретних умов використання дистанційної форми навчання та деяких з рис особистості суб'єкта та об'єкта навчальної комунікації. Під час проведення експертних інтерв'ю з потенційними респондентами було встановлено що серед основних детермінант впливу на формування негативної оцінки досвіду використання е-навчання найбільшу значущість мають: необхідність підтримання своєї самомотивації на постійно високому рівні без можливості її підживлення за рахунок організаційної культури реального колективу (не кожен студент здатен підтримувати достатній рівень самомотивації); хвилювання щодо своєї спроможності успішно скласти іспит (переважна більшість студентів вважає, що може скласти іспит більш успішно за умови безпосереднього контакту з викладачем); необхідність додаткової витрати свого часу на засвоєння практики використання технологій дистанційної форми навчання (дискомфорт від засвоєння нового різновиду діяльності, яка

безпосередньо не стосується фаху); відсутність прямого та безпосереднього контакту з викладачем та одногрупниками (відсутність відчуття спільної роботи та втрата навичок так званого живого спілкування) тощо.

По-друге, під час аналізу відповідей частки незадоволених досвідом використання е-навчання для отримання фаху слід також звернути увагу на той факт, що майже кожен респондент (32%) не лише не має досвіду використання дистанційної форми навчання, але й не має бажання його набувати. Умовне поєднання негативно налаштованих до дистанційної освіти осіб у межах однієї класифікаційної групи свідчить про факт існування достатньо відчутної за рівнем своєї значущості частки (48%). Виникає ситуація, за якою майже кожна друга особа має достатньо вагомі, з її точки зору, причини для заперечення перспектив використання дистанційної форми навчання для набуття фаху. Цілком очевидно, що наявність упередженого ставлення до е-навчання не сприятиме підвищенню ефективності його використання відповідною категорією осіб. Швидше за все, після закінчення дії карантинних заходів частка осіб, які скептично ставляться до дистанційної форми навчання, дещо збільшиться. Підтвердження або спростування цього нашого припущення потребує проведення додаткового дослідження. Отже, вважаємо за необхідне звернути увагу на факт існування певних ризиків для подальшого розвитку дистанційної форми навчання на рівні одного з самостійних механізмів отримання фахових знань та його популяризації серед абітурієнтів.

Беручи до уваги вищенаведене, можемо сформулювати такі основні узагальнення.

1. Використовуючи дистанційну форму навчання, держава здатна, з одного боку, забезпечити безперервний розвиток трудового потенціалу людини та суспільства (трудовий потенціал соціального об’єкту (людини, організації тощо) традиційно розглядається на рівні одного з джерел розвитку економічної підсистеми суспільства), а з іншого – запобігти руйнуванню соціальної та духовної системи суспільства (освіта є одним із механізмів розвитку системи ціннісних орієнтацій суспільства та інструментом удосконалення системи державного управління). Практична реалізація кожного з цих напрямів має неабияку значущість для захисту «державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [27]. Отже, дослідження проблематики розвитку дистанційної форми навчання в системі вищої освіти, як і забезпечення її якості, є не лише фокусом уваги педагогічної наукової думки, а й одним із важливих завдань протистояння держави і суспільства глобальним викликам та забезпечення національної безпеки.

2. З огляду на той факт, що використання суб’єктом навчальної комунікації дистанційної форми навчання потребує дещо меншого обсягу свого ресурсного забезпечення за умови її порівняння з очною (денною, вечірньою) формою здобуття освіти, можемо стверджувати про неабиякий її потенціал у розвитку особистості та суспільства, особливо в період загострення тих чи інших глобальних ризиків. За умови певного абстрагування, дистанційна освіта може бути розглянута на рівні своєрідного запобіжника, з одного боку, від руйнування системи вищої освіти, а з іншого – як механізм забезпечення ретрансляції теоретичних знань та практичного досвіду в умовах надзвичайних ситуацій. Безумовно, дія такого механізму є обмеженою як за своїм часом (дистанційна освіта не може розглядатись на рівні повноцінної альтернативної моделі-замінника по відношенню до традиційних форм освіти, наприклад, за умови довготривалого періоду часу її використання), так і за своїми можливостями (дистанційна форма освіти має свої об’єктивні обмеження, наприклад, ті обмеження, які обумовлені необхідністю формування у студентів практичних навичок у межах реальних умов виконання професійної діяльності).

3. На сучасному етапі розвитку ІКТ дистанційна форма навчання забезпечує найбільший рівень своєї ефективності за умови її використання на рівні одного з інструментів у межах традиційних форм навчання. Іншими словами, популяризація е-навчання на рівні самостійного механізму прийому / передачі знань у системі фахової підготовки повинна здійснюватися не через модель пропозиції абітурієнту засвоїти освітню програму в виключно дистанційно, а через модель імплементації дистанційної форми освітньої комунікації в традиційні форми навчання. Пропонуємо передбачити норму, у межах якої серед обов'язкових умов акредитації освітньої програми буде така, яка передбачає обов'язкову наявність, наприклад, у межах циклу вибіркових дисциплін, освітніх компонент з викладанням за допомогою ІКТ. Встановлення своєрідної квоти для дисциплін з дистанційною формою організації навчального процесу, наприклад, на рівні не менше 10% від загального обсягу часу навчальної програми або не менше 40% від обсягу часу вибіркових дисциплін, з одного боку, надасть потужний поштовх для розвитку е-навчання та його популяризації в системі вищої освіти, а з іншого – забезпечить якість діяльності ЗВО. Таке наше припущення ґрунтується на результатах метааналізу Департаменту освіти США щодо умов ефективності використання ІКТ у навчальному процесі [28].

4. За результатами аналізу відповідей респондентів на запитання анкети «Відношення до дистанційної освіти та оцінювання її якості», а також у контексті узагальнення висловленої під час експертного інтерв'ю думки студентів, можемо сформулювати такі основні висновки:

1) у дистанційної освіти наявні перспективи з часом стати більш популярною серед абітурієнтів: дистанційна форма навчання має значний потенціал для конкурування з традиційними формами навчання (суспільство готово сприймати е-навчання на рівні механізму отримання фахових знань); наявність достатньої частки осіб із скептичним ставленням до популярності дистанційної форми серед абітурієнтів, а також очікувано негативна оцінка результатів використання е-навчання за результатами організації навчального процесу в умовах виконання ЗВО карантинних заходів свідчить про факт перебування вектору ставлення суспільства до відповідної форми навчання в стадії свого остаточного оформлення (знаходження процесу формування ставлення суспільства до перспектив розвитку дистанційної форми в точці своєї біфуркації);

2) ефективність використання дистанційної форми навчання на кожному з рівнів вищої освіти, а також в системі підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів з нефахової проблематики така: ієрархія розміщення форм навчання в залежно від рівня ефективності використання дистанційної форми в межах кожної з них має такий вигляд (перелік подано за вектором зменшення рівня очікуваної ефективності): перша група – другий (магістерський рівень) та науковий рівні вищої освіти, а також масові інформаційні курси з нефахової проблематики; друга група – освітньо-науковий рівень вищої освіти (підготовка кандидатів наук та докторів філософії), а також короткострокові курси з підвищення кваліфікації; третя група – початковий (професійно-технічна освіта) та перший (бакалаврський рівень) рівні вищої освіти;

3) перспективи використання е-навчання на рівні самостійної форми в системі підготовки фахівців з вищою освітою наступні: суспільство в цілому готово сприйняти дистанційну форму навчання на рівні самостійного механізму отримання фаху в системі вищої освіти, але водночас існує достатня частина його представників, яка вважає, що е-навчання не має перспектив для подальшого свого розвитку та не може визначатись на рівні самостійного інструменту прийому / передачі університетських знань; інтегрування дистанційної форми навчання в існуючу систему взаємодії між суб'єктами та об'єктами навчальної комунікації повинно розпочинатись з рівня

окремих освітніх програм та, як правило, у якості допоміжного інструменту в межах традиційних форм навчання;

4) наявність у студентів досвіду використання дистанційної форми навчання для здобуття професійного фаху визначається так: до введення в дію Наказу Міністерства освіти і науки України № 406 від 16.03.2020 «Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19» досвід використання е-навчання на рівні механізму здобуття фахової освіти мала достатньо обмежена частка осіб (дистанційна форма навчання не користується популярністю серед студентів), але водночас переважна більшість з тих, хто таки спробував використати дистанційну форму навчання, залишились задоволеними її результатами; у більшості представників суспільства існує упереджене ставлення до використання дистанційної форми освіти для здобуття фаху, але водночас достатня частина з них навіть не має бажання спробувати використати е-навчання на рівні інструменту отримання знань.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Беручи до уваги сформульовані вище узагальнення, вважаємо за можливе сформулювати такі основні висновки.

По-перше, дистанційна форма навчання, особливо в умовах загострення ризиків розвитку глобальних викликів, повинна розглядатись не лише через призму механізмів комунікації між суб'єктами та об'єктами навчальної комунікації, а зокрема й у контексті інструментарію забезпечення національної безпеки. Унеможливлення використання ЗВО традиційних форм навчання, наприклад, унаслідок впливу об'єктивних факторів, обумовлює актуалізацію використання потенціалів е-навчання. За таких умов е-навчання стає основним, можливо, навіть єдиним з доступних, інструментом розвитку людського капіталу країни, а відповідно й національного багатства.

По-друге, дистанційна освіта, як і будь який інший працюючий за допомогою ІКТ елемент системи, має менший рівень уразливості від впливу наслідків глобальної економічної або суспільно-політичної кризи. Обслуговування віртуального продукту традиційно вважається менш затратним, а, отже, в умовах обмеження обсягів фінансування, наприклад, як результат загострення соціально-економічних та суспільно-політичних ризиків, е-навчання не лише не втратить своєї ліквідності, а за певних умов ще й забезпечить свій розвиток, наприклад, за рахунок пропозиції відносно дешевих масових дистанційних курсів. Іншими словами, втрата населенням унаслідок економічної або суспільно-політичної кризи частини своїх доходів не стане причиною зменшення рівня можливості отримати якісну вищу освіту.

По-третє, з метою популяризації дистанційної форми навчання серед потенційно зацікавлених у її використані осіб пропонуємо розглянути можливість залучення ЗВО до системи перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів відповідно до їх галузевого спрямування. Використання потенціалів ЗВО в системі розвитку трудового потенціалу фахівців можливе через механізм пропозиції та забезпечення функціонування короткострокових курсів з підвищення кваліфікації та масових інформаційних курсів з нефахової проблематики. Такий механізм також сприятиме узгодженню можливостей ЗВО із запитами (потребами) ринку праці, що врешті решт позитивно вплине на якість вищої освіти.

По-четверте, запровадження дистанційної форми навчання в систему вищої освіти доцільно розпочинати з другого (магістерський рівень) та наукового (підготовка докторів наук) рівнів вищої освіти. За результатами аналізу думки студентів (респондентів), саме на цих рівнях вищої освіти е-навчання може забезпечити

максимально можливий позитивний ефект від свого використання. З метою максимізації позитивного ефекту від використання дистантної форми навчання для отримання фаху ЗВО повинен передбачити проведення додаткового тестування зацікавлених у відповідній освітній програмі осіб. Фокусом уваги такого тестування повинна стати психологічна здатність (готовність) особи до використання ІКТ у навчальній комунікації на рівні основного та єдиного з доступних інструментів прийому / передачі знань. Однією з можливих умов прийняття абітурієнта на освітню програму, навчання за якою передбачає використання виключно дистанційної форми навчання, повинна стати вимога щодо наявності в зацікавленої особи успішного попередньо отриманого досвіду за результатами використання е-навчання. Наявність такого досвіду стане свідченням про здатність абітурієнта своєчасно та ефективно засвоювати навчальний матеріал у межах е-середовища. Отримання такого досвіду абітурієнтом може бути здійснено за результатами навчання на масових інформаційних курсах з нефахової проблематики, наприклад, ще під час навчання у випускному класі загальноосвітнього навчального закладу.

По-п’яте, з метою популяризації дистанційної форми навчання на рівні самостійного механізму здобуття фаху (створенні позитивного іміджу е-навчання серед абітурієнтів та працедавців), а також у контексті заходів із забезпечення рівня національної безпеки через підвищення потенціалів освіти до протистояння глобальним викликам, держава повинна:

– зосередити свої зусилля на підтримці, перш за все, тих з освітніх програм, які реалізуються за допомогою дистанційної форми навчання на другому та науковому рівнях вищої освіти, а також на рівні масових інформаційних курсів з нефахової проблематики. Пропонуємо розглянути можливість прийняття державної програми з підтримки розвитку дистанційної форми навчання. Для формування змісту відповідної програми пропонуємо залучити: Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України (на рівні суб’єкта з організації методологічної експертизи проєкту та консультанта з методичних питань його реалізації); Національну академію державного управління при Президентові України (на рівні розробника змісту програми та основного тестувальника-апробанта); Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» та Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (на рівні суб’єктів з технічного та методичного супроводження пілотного проєкту);

– на інституціональному рівні закріпити обов’язкові до виконання, принаймні державними ЗВО, норм щодо: наявності серед переліку запропонованих ЗВО до вибору абітурієнтами таких з освітніх програм, викладання за якими здійснюється з використанням виключно дистанційної форми навчання; наявності в межах кожної з освітніх програм, незалежно від передбаченої форми навчання, тих навчальних компонент, викладання за якими відбувається виключно з використанням ІКТ; наявності у кожної освітньої програми електронного варіанту. Крім того, держава повинна визначити перелік спеціальностей, викладання за якими з використанням дистанційної форми не є бажаним (доцільним).

Вищенаведені висновки не вичерпують проблематики вдосконалення державної політики щодо підвищення рівня ефективності використання ЗВО дистанційної форми навчання, а лише сприяють розвитку теоретико-методологічного та інформаційного підґрунтя для її подальшого розвитку. Серед найбільш перспективних напрямів в організації подальших наукових пошуків, відповідно до обраного в межах цієї публікації предмету безпосередньої уваги, є ті з них, зміст яких зосереджено на з’ясуванні ефективності кожного інструменту дистанційної форми навчання. Крім того, цікавим напрямом в організації наукових досліджень відповідно до змісту цієї

публікації спрямування, може стати проведення опитування студентів після набуття ними досвіду використання дистанційної форми навчання в межах виконання ЗВО карантинних заходів (змушене використання дистанційної освіти на рівні основного механізму навчальної комунікації) за питаннями вже використаної ними анкети. Порівняльний аналіз відповідей респондентів дозволить, з одного боку, з'ясувати тенденції зміни вподобань студентів щодо тих чи інших аспектів розвитку дистанційної освіти, а з іншого – скорегувати зміст та практику реалізації державної політики щодо популяризації та використання ІКТ у системі підготовки фахівців з вищою освітою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

[1] В.Р. Сіденко "Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей", *Український соціум*, №1(48), с. 7-21, 2014.

[2] Кабінет Міністрів України, *Постанова від 11.03.2020 № 211. "Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19"*. [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zapobigannya-poshim110320rennyu-na-teritoriyi-ukrayini-koronavirusu-covid-19

[3] Міністерство освіти і науки України, *Наказ від 16.03.2020 № 406 "Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19"* [Електронний ресурс]. Доступно: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizacijni-zahodi-dlya-zapobigannya-poshirennyu-koronavirusu-s-ovid-19

[4] В.Г. Кремень, *Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати.* К.: Грамота, 2005.

[5] Національна академія педагогічних наук України, *Пріоритетні напрями наукових досліджень НАПН України на 2018–2022* рр. [Електронний ресурс]. Доступно: http://naps.gov.ua/ua/press/announcements/1315/.

[6] В. Ю. Биков, "Інновації в організації досліджень та розробок у галузі інформаційно-комунікаційних технологій в освіті у світлі викликів XXI сторіччя", *Актуальні проблеми психології,* том. VIII: Психологічна теорія і технологія навчання, вип. 10, с. 55-74, 2019.

[7] В. Ю. Биков, О.О. Гриценчук та Ю.О. Жук, "Дистанційне навчання в країнах Європи та США і перспективи для України. Інформаційне забезпечення навчально-виховного процесу: інноваційні засоби і технології", кол. монографія. Академія педагогічних наук України, Інститут засобів навчання, К. : Атіка, 2005.

[8] А. М. Гуржій, Р.С. Гуревич, М.Е. Кадемія та В.О. Уманець,"Інформаційно-комунікаційні технології в професійно-технічній освіті", монографія, Винниця : Нілан лтд., 2016.

[9] Л. В. Кравцова, Т.В. Зайцева та Н.Г. Камінська, "Аналіз ефективності системи дистанційного навчання в процесі перевірки компетенцій", *Інформаційні технології в освіті*, вип. 32, с. 74-85, 2017.

[10] В. М. Кухаренко, С.М. Березенська та К.Л. Бугайчук, "Теорія та практика змішаного навчання", монографія, Харків: «Міськдрук», НТУ «ХПІ», 2016.

[11] О. Г. Романовський, О. В. Квасник, В. М. Мороз, Н. В. Підбуцька, С.М. Резнік, А.І. Черкашин та В.В. Шаполова, "Фактори розвитку та напрями вдосконалення дистанційної форми навчання в системі вищої освіти України", *Інформаційні технології і засоби навчання*, том 74, № 6, 2019. [Електронний ресурс]. Доступно: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3185

[12] Л.А. Штефан та О.П. Борзенко, "Особливості організації дистанційного навчання студентської молоді в Канаді : ретроспективний аналіз", монографія, Х.: ХНАДУ, 2015.

[13] S. Ashtari and A. Eydgahi, "Student perceptions of cloud applications effectiveness in higher education", Journal of Computational Science, vol. 23, p. 173-180, 2017.

[14] G. Bulman and R.W. Fairlie, "Technology and Education: Computers, Software, and the Internet", *Handbook of the Economics of Education*, vol. 5, p. 239-280, 2016.

[15] C. Englund, A. D. Olofsson and L. Price "Teaching with technology in higher education: understanding conceptual change and development in practice", *Higher Education Research & Development*, vol. 36, iss. 1, p. 73-87, 2017.

[16] B.Crisp, "From distance to online education: two decades of remaining responsive by one university social work programme", *Social Work Education*, vol. 37, p. 718-730, 2017.

[17] M. Simonson, S. Zvacek and S. Smaldino, *Teaching and Learning at a Distance: Foundations of Distance Education.* Charlotte: Information Age Publishing, 2014.

[18] Ю.К. Бабанский, В.И. Журавлев и др., *Введение в научное исследование по педагогике : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов*. М.: Просвещение, 1988.
[19] TeachThought, "The Definition Of Blended Learning", *Categories: Learning* [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.teachthought.com/learning/the-definition-of-blended-learning/
[20] В.М. Мороз, В.П. Садковий, В.М. Бабаєв та С.А. Мороз, "Онлайн опитування студентів у системі забезпечення якості вищої освіти" *Інформаційні технології та засоби навчання,* №6, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2415
[21] J. Guenther, *Overview of Remote Education Systems qualitative results.* Kent Town: Ninti One Limited, 2015.
[22] С.А. Мороз та В.М. Мороз, "Напрями вдосконалення механізмів державного управління системою вищої освіти та її якістю: обґрунтування можливості використання латвійського досвіду", *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія,* №4, с. 45–61, 2018.
[23] С.А. Мороз, "Досвід Китаю у забезпеченні розвитку галузі освіти як підґрунтя для вдосконалення механізмів державного управління якістю вищої освіти України", *Інвестиції: практика та досвід,* №9, с. 70–77, 2019.
[24] Т.О. Лукіна, *Технологія розробки анкет для моніторингових досліджень освітніх проблем: методичні рекомендації.* Миколаїв: ОІППО, 2012.
[25] S. Sudman, N. Bradburn, N. Schwarz, *Thinking About Answers: The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass, 2010.
[26] О. Шапошнікова, "Дистанційна форма навчання як альтернатива у сфері освітніх послуг", Новий Колегіум, №4, с. 30- 34, 2014.
[27] *Закон України від 21.06.2018, № 2469-VIII "Про національну безпеку України"*, Офіційний вісник України. №55, с. 51, 2018.
[28] TeachThought, "The Definition Of Blended Learning"**,** *Categories: Learning* [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.teachthought.com/learning/the-definition-of-blended-learning/

Матеріал надійшов до редакції 16.04.2021 р.

ДИСТАНЦИОННАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: АНАЛИЗ МНЕНИЯ СТУДЕНТОВ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Мороз Светлана Анатольевна
кандидат наук по государственному управлению,
старший научный сотрудник учебно-научно-производственного центра
Национальный университет гражданской защиты, г. Харьков, Украина
ORCID ID 0000-0002-2696-1278
ra_ekma@yahoo.com

Мороз Владимир Михайлович
доктор наук по государственному управлению, профессор,
профессор кафедры педагогики и психологии управления социальными системами им. акад. И.А. Зязюна
Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», г. Харьков, Украина
ORCID ID 0000-0003-0796-5035
moroz32@rambler.ru

Аннотация. В статье представлены результаты опроса студентов отечественных учреждений высшего образования относительно проблематики качества и перспектив развития дистанционной формы обучения, а также эффективности ее использования на различных уровнях высшего образования. Опрос студентов был проведен в 2019 году в рамках авторского проекта «Оценка качества высшего образования». Некоторые из научных результатов реализации этого проекта были презентованы в рамках других публикаций авторов, и, следовательно, сформулированные в этой статье выводы должны восприниматься через призму содержания ранее опубликованных научных работ. Обобщенные по результатам опроса соискателей высшего образования выводы были сформулированы на основании изучения мнения опрошенных в ходе экспертных интервью студентов, а также анализа ответов респондентов на вопросы анкеты «Отношение к

дистанционному образованию и оценка ее качества». В анкетировании приняло участие 544 респондента из Харьковской, Полтавской, Сумской, а также подконтрольных Украине частей Донецкой и Луганской областей. Фокус научного внимания исследователей был сосредоточен на выяснении и анализе мнения студентов относительно: способности дистанционной формы образования в будущем опередить по уровню своей популярности среди студентов традиционные формы обучения; эффективности использования дистанционной формы обучения на разных уровнях высшего образования, а также в системах повышения квалификации и массовых информационных курсов; перспектив использования дистанционной формы образования на уровне самостоятельного инструмента для получения специальности в системе подготовки специалистов с высшим образованием; наличия у студентов или знакомых им лиц, опыта использования дистанционной формы обучения для получения специальности. Обобщение результатов анализа ответов студентов позволило сформулировать выводы о направлениях совершенствования государственной политики в области высшего образования, а именно относительно механизмов решения задач, связанных с повышением уровня популярности дистанционной формы обучения в качестве одного из самостоятельных инструментов получения специальности, а также эффективности использования информационно-коммуникативных технологий в системе подготовки конкурентоспособных специалистов.

Ключевые слова: дистанционное образование; информационно-коммуникационные технологии; качество высшего образования; опрос студентов; государственная политика в сфере высшего образования.

DISTANCE FORM OF EDUCATION IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM: ANALYSIS OF STUDENTS' THOUGHTS AND STATE POLICY IMPROVEMENT DIRECTIONS

Svitlana A. Moroz
PhD in Public Administration, Senior Research Officer at the Training Research and Production Center
National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2696-1278
ra_ekma@yahoo.com

Volodymyr M. Moroz
Doctor of Sciences (Public Administration), Professor,
Professor at the Department of pedagogy and psychology of social systems management
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0796-5035
moroz32@rambler.ru

Abstract. The article presents the results of the survey of students studying in domestic Institutions of Higher Education on the problems of quality and prospects for development of distance learning, as well as the effectiveness of its usage at different levels of higher education. The student survey was conducted in 2019 within the framework of the author's project "Assessment of Higher Education Quality". Some of the scientific results of this project were presented in other publications by the authors, and therefore the conclusions presented in this article should be perceived through the prism of the content of previously published articles. Based on the results of the survey of higher education applicants, the conclusions were formulated basing on the generalized opinion of respondents obtained during expert interviews of respondents and analysis of students' answers to the questionnaire "Attitude to distance education and evaluation of its quality". 544 respondents from Kharkiv, Poltava, Sumy, as well as parts of Donetsk and Luhansk regions controlled by Ukraine participated in the survey. The scientific attention of the researchers was focused on finding out and analyzing students ' opinions about: an ability of distance education to outpace traditional forms of education in the future in terms of its popularity among students; the effectiveness of using distance education on different levels of higher education, as well as in systems of advanced training and mass information courses; the prospects of using distance education at the level of an independent tool for obtaining a specialty in the system of training specialists with higher education; whether students or people they know have experience in using distance learning to obtain a professional specialty. The generalizations

obtained from the analysis of students ' responses allowed us to formulate conclusions on ways of improvement of the state policy in the sphere of higher education with the direction to increase the popularity of distance learning as one of the independent tools for obtaining a profession and the effectiveness of using information and communication technologies in the system of training competitive specialists.

Keywords: distance learning; information and communication technologies; higher education quality; survey of students; state policy in the sphere of higher education.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

[1] V.R. Sidenko, New Global Challenges and Their Impact on the Formation of Public Values, ", *Ukrainskyi sotsium*, no.1 (48), pp. 7-21. 2014. (in Ukrainian)
[2] Cabinet of Ministers of Ukraine, Resolution of 21.03.2020 No. 211. "On Prevention of COVID-19 Coronavirus Spread in Ukraine." [Online]. Available: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zapobigannya-poshim110320rennyu-na-teritoriyi-ukrayini-koronavirusu-covid-19 (in Ukrainian)
[3] Ministry of Education and Science of Ukraine, Order dated 16.03.2020 No. 406 "On Organizational Measures to Prevent COVID-19 Coronavirus" [Online]. Available: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizacijni-zahodi-dlya-zapobigannya-poshirennyu-koronavirusu-s-ovid-19 (in Ukrainian)
[4] V. H. Kremen, Education and Science in Ukraine - Innovative Aspects. Strategy. Realization. Results. K.: Hramota, 2005 (in Ukrainian)
[5] Priority directions of scientific researches of National Academy of Educational Sciences of Ukraine for 2018-2022. 2018. [Online]. Available: http://naps.gov.ua/ua/press/announcements/1315/ (in Ukrainian)
[6] V.Yu. Bykov, *Innovations in the organization of research and development in the field of information and communication technologies in education in the light of the challenges of the XXI century*, Aktualni problemy psykholohii, tom. VIII: Psykholohichna teoriia i tekhnolohiia navchannia, vyp. 10, pp. 55-74, 2019 (in English)
[7] V.Yu. Bikov, O.O. Gritsenchuk, Yu.O. Zhuk, "Distance learning in Europe and the USA and prospects for Ukraine. Information support of the educational process: innovative tools and technologies", col. monograph. Akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut zasobiv navchannia, K.: Atika, 2005 (in Ukrainian)
[8] A.M. Hurzhii, R.S. Hurevych, M.E. Kademiia, V.O. Umanets, "Information and Communication Technologies in Vocational Education", monograph,, Vynnytsia : Nilan ltd. 2016 (in Ukrainian)
[9] L.V.Kravtsova, T.V. Zaitseva, N.H. Kaminska, Analysis of the Effectiveness of the Distance Learning System in the Competency Testing, *Informatsiini tekhnolohii v osviti*, vyp. 32, pp. 74-85, 2017 (in Ukrainian)
[10] V.M. Kukharenko, S.M. Berezenska, K.L. Buhaichuk, "Theory and Practice of Blended Learning", monograph, Kharkiv: "Miskdruk", NTU "KhPI". 2016. (in Ukrainian)
[11] O.H. Romanovskyi, O.V. Kvasnyk, V.M. Moroz, N.V. Pidbutska, S.M. Reznik, A.I. Cherkashyn, V.V. Shapolova, Development Factors and Directions for Improving Distance Learning in the Higher Education System of Ukraine, *Information Technologies and Learning Tools*, vol. 74, no. 6 [Online]. Available: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3185. 2019. (in Ukrainian)
[12] L.A. Shtefan, O.P. Borzenko, " Features of Organizing Distance Learning for Student Youth in Canada: A Retrospective Analysis", monohrafiia, Kh.: KhNADU. 2015. (in Ukrainian)
[13] S. Ashtari, & A. Eydgahi, Student perceptions of cloud applications effectiveness in higher education, *Journal of Computational Science*, vol. 23, pp. 173-180. 2017. (in English)
[14] G. Bulman, & R.W. Fairlie, *Technology and Education: Computers, Software, and the Internet*, Handbook of the Economics of Education, vol. 5, pp. 239-280, 2016. (in English)
[15] C. Englund, A. D. Olofsson, & L. Price, Teaching with technology in higher education: understanding conceptual change and development in practice, *Higher Education Research & Development*, vol. 36, iss. 1, pp. 73-87. 2017. (in English)
[16] B.Crisp, From distance to online education: two decades of remaining responsive by one university social work programme, *Social Work Education*, vol. 37, pp. 718-730, 2017 (in English)
[17] M.Simonson, S. Zvacek, & S.Smaldino, "Teaching and Learning at a Distance: Foundations of Distance Education". Charlotte: Information Age Publishing, 2014. (in English)
[18] Yu.K. Babanskyi, V.Y. Zhuravlev, "Introduction to scientific research in pedagogy: textbook. student allowance", M.: Prosveshchenye, 1988 (in Ukrainian)
[19] TeachThought, "The Definition Of Blended Learning", Categories: Learning [Online]. Available: https://www.teachthought.com/learning/the-definition-of-blended-learning/ (in English)

[20] V.M. Moroz, V.P. Sadkovyj, V.M. Babaiev, S.A. Moroz, *Online Student Surveys in Higher Education Quality Assurance*. Informatsijni tekhnolohii ta zasoby navchannia. no 6. [Online]. Available: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2415, 2018. (in Ukrainian)
[21] J. Guenther, "Overview of Remote Education Systems qualitative results", Kent Town: Ninti One Limited. 2015. (in English)
[22] S.A. Moroz, V.M. Moroz, Areas of improvement of the mechanisms of public administration of the higher education system and its quality: substantiation of the possibility of using the Latvian experience, *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy: filosofiia, psykholohiia, pedahohika, sotsiolohiia*, no4, pp. 45–61. 2018 (in Ukrainian)
[23] S.A. Moroz, China's experience in securing the development of the education industry as a basis for improving the mechanisms of public administration of the quality of higher education in Ukraine, *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no9, pp. 70–77, 2019 (in Ukrainian)
[24] T.O. Lukina, "Questionnaire development technology for monitoring studies of educational problems: guidelines", Mykolaiv: OIPPO, 32 p. 2012 (in Ukrainian)
[25] S.Sudman, N. Bradburn, & N.Schwarz, "Thinking About Answers: The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology". San Francisco: Jossey-Bass. 2010 (in English)
[26] O. Shaposhnikova, *Distance learning as an alternative in the field of educational services*, Novyi Kolehium, no.4, pp. 30- 34, 2014 (in Ukrainian)
[27] Law of Ukraine of 21.06.2018, No. 2469-VIII "On National Security of Ukraine", Official Bulletin of Ukraine. no.55, p. 51, 2018 (in Ukrainian)
[28] TeachThought, *The Definition Of Blended Learning*, Categories: Learning [Online]. Available: https://www.teachthought.com/learning/the-definition-of-blended-learning/ (in English).

(cc) BY-NC-SA

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.